

Πρόλογος

Γιατί λοιπόν τα ευρωπαϊκά κράτη διεκδικούν για τον εαυτό τους το δικαίωμα να διαδίδουν τον πολιτισμό και τους καλούς τρόπους σε άλλες ηπείρους; Γιατί όχι στην ίδια την Ευρώπη;

Γιόζεφ Ροτ, 1937¹

Η Ευρώπη μπορεί να φαίνεται μια ήπειρος με παλιά κράτη και λαούς, αλλά από ορισμένες απόψεις είναι πολύ νέα, καθώς εφηύρε ξανά και ξανά τον εαυτό της στον εικοστό αιώνα, συχνά μέσα από επώδυνες πολιτικές μεταβολές. Ορισμένα έθνη –όπως η Πρωσία– εξαλείφθηκαν από το χάρτη και τη μνήμη των ζωντανών ανθρώπων· άλλα –όπως η Αυστρία και η Μακεδονία– έχουν ηλικία μικρότερη από τρεις γενιές. Όταν η γιαγιά μου γεννήθηκε στη Βαρσοβία, η πόλη αυτή ανήκε στην τσαρική αυτοκρατορία, η Τεργέστη ανήκε στους Αψβούργους και η Θεσσαλονίκη στους Τούρκους. Οι Γερμανοί εξουσίαζαν τους Πολωνούς, οι Άγγλοι την Ιρλανδία, η Γαλλία την Αλγερία. Μεγάλο μέρος της Ευρώπης δεν γνώρισε καθεστώς πιο κοιντό στο δημοκρατικό έθνος-κράτος, που σήμερα έχει γίνει ο κανόνας, από τις μοναρχίες των Βαλκανίων. Πουθενά δεν είχαν δικαίωμα ψήφου οι ενήλικες και των δύο φύλων, και οι χώρες όπου τα κοινοβούλια υπερίσχυαν έναντι των βασιλιάδων ήταν λίγες. Με δυο λόγια, η σύγχρονη δημοκρατία, όπως και το έθνος-κράτος με το οποίο είναι τόσο στενά συνδεδεμένη, αποτελεί προϊόν του παρατεταμένου εσωτερικού και διεθνούς πειραματισμού που ακολούθησε την κατάρρευση της παλιάς ευρωπαϊκής τάξης πραγμάτων το 1914.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έθεσε επί ποδός πολέμου 65.000.000 άντρες, άφησε πάνω από 8.000.000 νεκρούς και άλλους 21.000.000 τραυματίες· σάρωσε τέσσερις από τις παλιές αυτοκρατορίες της ηπείρου κι έκανε την Ευρώπη «ένα εργαστήριο πάνω σ' ένα τεράστιο νεκροταφείο», σύμφωνα με τη ρήση του Τσέχου πολιτικού Τόμας Μάζαρυκ. «Ο Παγκόσμιος Πόλεμος», έγραφε ο Ρώσος καλλιτέχνης Ελ Λισίτσκι, «μας υποχρεώνει να εξετάσουμε όλες τις αξίες». Μέσα στα ερείπια του Παλαιού Καθεστώτος –με τον Κάιζερ εξόριστο, τον Τσάρο και την οικογένειά του εκτελεσμένους–, οι πολιτικοί υπόσχονταν στις μάζες, που είχαν χειραφετηθεί πολιτικά και κινητοποιηθεί όσο ποτέ άλλοτε, μια δικαιότερη κοινωνία κι ένα κράτος που θα τους ανήκε. Ο φιλελεύθερος Γούντροου Γουίλσον επαγγέλλοταν έναν κόσμο «ασφαλή για τη δημοκρατία»· ο Λένιν, μια κοινοτική κοινωνία απελευθερωμένη από την Ανάγκη και απαλλαγμένη από τις εκμεταλλευτικές

ιεραρχίες του παρελθόντος. Ο Χίτλερ οραματιζόταν μια φυλή πολεμιστών αποκαθαρμένη από ξένα στοιχεία, που θα εκπλήρωνε το αυτοκρατορικό της πεπρωμένο χάρις στην καθαρότητα του αίματος και την ενότητα του σκοπού της. Η καθεμιά απ' αυτές τις αντίπαλες ιδεολογίες – η φιλελεύθερη δημοκρατία, ο κομμουνισμός, ο φασισμός – θεωρούσε ότι ήταν προορισμένη να αναπλάσει την κοινωνία, την ήπειρο και τον κόσμο διαμορφώνοντας μια Νέα Τάξη για την ανθρωπότητα. Ο αδιόλεπτος αγώνας ανάμεσά τους για τον ορισμό της σύγχρονης Ευρώπης διήρκεσε το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα².

Βραχυπρόθεσμα, τόσο ο Γουίλσον όσο και ο Λένιν απέτυχαν να χτίσουν τον «καλύτερο κόσμο» που ονειρεύονταν. Η πανευρωπαϊκή κομμουνιστική επανάσταση έμεινε στα χαρτιά, κι έτσι η οικοδόμηση του σοσιαλισμού περιορίστηκε στη Σοβιετική Ένωση: πολύ σύντομα ακολούθησε η κρίση της φιλελεύθερης δημοκρατίας, καθώς η μια χώρα μετά την άλλη ενστερνίζονταν τον αυταρχισμό. Στα τέλη της δεκαετίας του 1930 η Κοινωνία των Εθνών είχε διαλυθεί, η Δεξιά ήταν σε άνοδο και η Νέα Τάξη του Χίτλερ φαινόταν πως είναι το μέλλον της Ευρώπης. Στη φιλελεύθερη υπεράσπιση των ατομικών ελευθεριών οι ναζί αντέταξαν τη φυλετική ευημερία της συλλογικότητας: στο δόγμα του φιλελευθερισμού περί τυπικής ισότητας των κρατών αντέτειναν τη δαρβίνεια πάλη και την εξουσία των φυλετικών ανωτέρων: αντί για την ελευθερία του εμπορίου πρότειναν το συντονισμό των ευρωπαϊκών οικονομιών ως ενιαίας μονάδας, κάτω από γερμανική ηγεσία. Και όμως, πόσο αστραπιαία ανατράπηκαν οι συσχετισμοί στην πάλη των ιδεολογιών! Τη δεκαετία του 1940 – στην τομή του αιώνα – η ναζιστική ουτοπία έφτασε στο απόγειό της, κι έπειτα το ίδιο γρήγορα κατέρρευσε. Ο φασισμός έγινε η πρώτη μεγάλη ιδεολογία που ηττήθηκε τελεσίδικα από την ίδια εκείνη Ιστορία την οποία ισχυριζόταν ότι είχε καθυποτάξει.

Μακροπρόθεσμα, η δεκαετία του 1940 ήταν σημαντική και για έναν άλλο λόγο. Η εξαντλητική, φονική εμπειρία του ολοκληρωτικού πολέμου – η κορύφωση ενός αιώνα ιμπεριαλιστικών και εθνικών αγώνων μέσα και έξω από την ήπειρο – οδήγησε σε μια ολοένα μεγαλύτερη κόπωση από τις ιδεολογικοπολιτικές συγκρούσεις σε όλη την ήπειρο. Η πλημμυρίδα της κινητοποίησης των μαζών άρχισε ν' αποτραβιέται και μαζί της ο μιλιταρισμός και ο κολεκτιβισμός του Μεσοπολέμου. Οι πιστοί έγιναν κυνικοί μεν στη χειρότερη περίπτωση, απαθείς δε, παραιτημένοι και τιθασευμένοι στην καλύτερη. Ο κόσμος ανακάλυπτε και πάλι τις χαμηλών τόνων αρετές της δημοκρατίας – το χώρο που άφηνε στην ιδιωτική σφαίρα, στο άτομο και την οικογένεια. Έτσι, μετά το 1945 στη Δύση η δημοκρατία επανήλθε στο προσκήνιο, ξανανιωμένη από την πρόκληση του πολέμου ενάντια στον Χίτλερ και έχοντας εκ νέου συνείδηση των κοινωνικών της ευθυνών. Μόνο που τώρα δεν αντιμετώπιζε τον ανταγωνισμό της Δεξιάς αλλά της Αριστεράς, καθώς ο Κόκκινος Στρατός, έχοντας συντρίψει τα κοσμοκρατορικά όνειρα της ναζιστικής Γερμανίας, έφερε τον κομμουνισμό στη νέα σοβιετική αυτοκρατορία της ανατολικής Ευρώπης.

Παρόλο που ο Ψυχρός Πόλεμος υπήρξε η τελευταία φάση του ιδεολογικού αγώνα για το μέλλον της Ευρώπης, διέφερε ριζικά από παλαιότερες φάσεις γιατί

απέφευγε τον πραγματικό πόλεμο – τουλάχιστον στην ίδια την ήπειρο. Κρίσεις βέβαια υπήρξαν· σε γενικές γραμμές όμως οι δύο υπερδυνάμεις έζησαν σε «ειρηνική συνύπαρξη», στοχεύοντας μεν στην τελική κατανίκηση του αντιπάλου αλλά αποδεχόμενες η μια το δικαίωμα της άλλης να υπάρχει επί του παρόντος, για χάρη της σταθερότητας και της ειρήνης στην ήπειρο. Τα δύο συστήματα οπλίζονταν για έναν πόλεμο που δεν μπορούσε να διεξαχθεί και παράβγαιναν ποιο απ' αυτά θα προσφέρει κοινωνικές παροχές στους πολίτες του και θα επιτύχει οικονομική ανάπτυξη και υλική ευημερία. Και τα δύο παρουσίασαν στην αρχή εντυπωσιακά επιτεύγματα· μόνο το ένα όμως αποδείχτηκε ικανό να προσαρμοστεί στις ολοένα πιο αυξημένες πιέσεις του παγκόσμιου καπιταλισμού. Με την κατάρρευση της σοβιετικής αυτοκρατορίας το 1989 τερματίστηκε όχι μόνο ο Ψυχρός Πόλεμος αλλά και όλη η εποχή των ιδεολογικών αντιπαλοτήτων που είχε ξεκινήσει το 1917.

Το κοινό στοιχείο όλων των ιδεολογιών είναι ότι αρέσκονται να παρουσιάζουν την ιδιαίτερη ουτοπία τους ως το Τέλος της Ιστορίας – είτε με τη μορφή του παγκόσμιου κομμουνισμού, είτε της πλανητικής δημοκρατίας ή του Χιλιόχρονου Ράιχ. Τις ενώνει «η καθιερωμένη αξία που ταυτίζει την Ιστορία με την παράταξη των νικητών», όπως έλεγε ο Ινιάτσιο Σιλόνε. Ερμηνεύουν το παρελθόν με τα μάτια του παρόντος, και παίρνουν ως δεδομένο –για παράδειγμα– ότι η δημοκρατία πρέπει να έχει βαθιές ρίζες στο ευρωπαϊκό έδαφος, απλώς και μόνο επειδή ο Ψυχρός Πόλεμος είχε αυτή την έκβαση. Σήμερα χρειαζόμαστε ένα άλλο είδος ιστοριογραφίας –λιγότερο χρήσιμο ως πολιτικό εργαλείο αλλά ικανό να μας φέρει πιο κοντά στις πραγματικότητες του παρελθόντος–, που θα βλέπει το παρόν ως μία μόνο από τις πιθανές εκβάσεις των αγώνων και των αβεβαιοτήτων των προγόνων μας. Γιατί, ας μην ξεχνάμε πως, όταν τέλειωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η δημοκρατία βασιλεύε αδιαφιλονίκητα στην Ευρώπη, αλλά δύο δεκαετίες αργότερα ήταν ουσιαστικά ετοιμοθάνατη. Και ναι μεν το 1989 σήμανε τη νίκη της δημοκρατίας ενάντια στον κομμουνισμό, αλλά αυτή η νίκη δεν θα είχε επιτευχθεί αν προηγουμένως ο κομμουνισμός δεν είχε συντρίψει πλήρως τον εθνικοσοσιαλισμό στον πόλεμο. Δεν ήταν επομένως προδιαγεγραμμένη η νίκη της δημοκρατίας ενάντια στο φασισμό και τον κομμουνισμό, όπως άλλωστε ακόμα δεν ξέρουμε τι είδους δημοκρατία μπορεί και θέλει να οικοδομήσει η Ευρώπη. Με δυο λόγια, όσα περιγράψω εδώ είναι μια ιστορία γεμάτη δύσκολες επιτυχίες κι απρόβλεπτες τροπές, κι όχι αναπότρεπτες νίκες και θριαμβευτικές πορείες προς τα εμπρός³.

Οι ιδεολογίες έχουν αξία όχι τόσο ως οδηγιοί μέσα στην ιστορία όσο ως φορείς πίστης και πολιτικής δράσης. Το ότι τα δόγματα του παρελθόντος δεν μας κρατούν πια δέσμιους δεν σημαίνει ότι ευθύς εξαρχής δεν ήταν παρά μεγαλειώδεις πλάνες. Το τέλος του κομμουνισμού χαρακτηρίστηκε ως «ο θάνατος μιας ψευδαισθήσης»· οι επικηδείοι όμως δεν αποτελούν ιστορική ανάλυση. Μετά το 1945 ο φασισμός παρερμηνεύτηκε κι αυτός ως ένα παθολογικό πολιτικό φαινόμενο, όπου φρενοβλαβείς δικτάτορες οδήγησαν εκμαυλισμένους, υπνωτισμένους λαούς στην καταστροφή. Όμως οι πληγές της ηπείρου δεν μπορούν να εκληφθούν ως έργο μιας

χούφτας τρελών, ούτε οι τραυματικές της εμπειρίες μπορούν να αποδοθούν στη ψυχασθένεια του Χίτλερ ή του Στάλιν. Είτε μας αρέσει είτε όχι, και ο φασισμός και ο κομμουνισμός συνιστούσαν πραγματικές προσπάθειες να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα της μαζικής πολιτικής, της εκβιομηχάνισης και της κοινωνικής τάξης πραγμάτων· η φιλελεύθερη δημοκρατία δεν διέθετε πάντα όλες τις απαντήσεις. «Δεν έχουμε πια την ευχέρεια να παίρνουμε ό,τι ήταν καλό από το παρελθόν και να το βαφτίζουμε έτσι απλά κληρονομιά μας», γράφει η Χάννα Άρεντ, «να εξοβελίζουμε το κακό και να το εννοούμε απλά σαν ένα νεκρό φορτίο, που ο χρόνος από μόνος του θα το σκεπάσει με τη λήθη»⁴.

Ο εθνικοσοσιαλισμός, ιδιαίτερα, εντάσσεται στο κύριο ρεύμα όχι μόνο της γερμανικής αλλά και της ευρωπαϊκής ιστορίας πολύ πιο ταιριαστά απ' όσο θέλει να παραδεχτεί ο περισσότερος κόσμος. Ενώ ο σοβιετικός κομμουνισμός συνεπαγόταν μια αληθινά ριζική ρήξη με το παρελθόν – μια απόπειρα, στην πιο υπανάπτυκτη και ταλαιπωρημένη από τον πόλεμο χώρα, να δημιουργηθεί μια νέα κοινωνία ακτημόνων, να συγκρατηθεί μια αυτοκρατορία σε αποσύνθεση και ταυτόχρονα να συμπυκνωθεί μια ολόκληρη βιομηχανική επανάσταση μέσα σε λίγα χρόνια –, ο ναζισμός ήταν αντιθέτως λιγότερο φιλόδοξος και πολύ πιο ασφαλής στην πατρίδα του, τελικά δε πολύ πιο επιθετικός προς τα έξω. Η επαναστατική του ρητορική συγκάλυπτε μεγαλύτερες ιδεολογικές και θεσμικές συνέχειες με το παρελθόν. Οικοδομώντας ένα φυλετικό-εθνικιστικό σύστημα κοινωνικής ευημερίας, απλώς ωθούσε στα άκρα τάσεις ορατές γενικότερα στην ευρωπαϊκή σκέψη, ενώ στα χρόνια που άσκησε την εξουσία στην πιο εξελιγμένη τεχνολογικά οικονομία της Ευρώπης συνάντησε αμελητέα αντίσταση. Και όμως, το στέρεο αυτό καθεστώς είχε αναλάβει, μ' έναν τρόπο που ποτέ δεν το έκανε η Σοβιετική Ένωση, να ανατρέψει με τη βία το διακανονισμό των Βερσαλλιών. Να γιατί το Τρίτο Ράιχ υπήρξε η σοβαρότερη πρόκληση ενάντια στη φιλελεύθερη δημοκρατία τον 20ό αιώνα, και γιατί πρέπει, αν θέλουμε να αναλύσουμε το μεταβαλλόμενο περιεχόμενο της ευρωπαϊκής δημοκρατικής σκέψης και πράξης, να λάβουμε υπόψη μας ότι, στα τέλη της δεκαετίας του 1930, μια Ευρώπη οργανωμένη πάνω σε ναζιστικά πρότυπα υπήρξε ένα πολύ πραγματικό ενδεχόμενο.

Θα μπορούσαμε βέβαια να κοιτάζουμε τον αιώνα πολύ διαφορετικά και να εστιάσουμε λιγότερο στο φασισμό και περισσότερο στον κομμουνισμό. Η μαρξιστική ιστοριογραφία, δείγμα της οποίας είναι το πρόσφατο πανοραμικό έργο του Έρικ Χόμπσπρωμ *Η εποχή των άκρων*, ελαχιστοποιεί τη σημασία του φασισμού, καθώς επικεντρώνεται στον αγώνα ανάμεσα στον κομμουνισμό και τον καπιταλισμό, τον οποίο θεωρεί θεμελιώδη. Ένας λόγος που εγώ δεν ακολούθησα αυτή την οδό είναι ότι οι επιπτώσεις του κομμουνισμού στη *δημοκρατία*, όσο σημαντικές κι αν ήταν, υπήρξαν σε γενικές γραμμές πιο έμμεσες και λιγότερο απειλητικές από την πρόκληση που συνιστούσε ο Χίτλερ. Ένας άλλος όμως και βασικότερος λόγος είναι ότι, αν κάτι έδειξε ο 20ός αιώνας, τούτο είναι ότι η πολιτική δεν μπορεί να θεωρηθεί επιφαινόμενο της οικονομίας: οι διαφορές στις αξίες και στις ιδεολογίες πρέπει να παίρνονται στα σοβαρά κι όχι να θεωρούνται απλώς τεχνάσματα στην υπηρεσία ταξικών συμφερόντων. Με άλλα λόγια, ο φασισμός δεν ήταν απλώς άλλη μια μορφή καπιταλισμού.

Ακριβώς επειδή η ναζιστική ουτοπία μιας δυναμικής, φυλετικά αποκαθα-
μένης γερμανικής αυτοκρατορίας απαιτούσε έναν πόλεμο για να υλοποιηθεί, και
επειδή η ουτοπία αυτή αποκάλυψε με εφιαλτικό τρόπο το καταστροφικό δυναμικό
του ευρωπαϊκού πολιτισμού –το αναποδογύρισμα του ιμπεριαλισμού και τη μετα-
χείριση των Ευρωπαίων σαν να ήταν Αφρικανοί–, η εμπειρία της φασιστικής Νέας
Τάξης ξεχάστηκε όσο γινόταν πιο γρήγορα μετά το 1945. Το δημοτικό συμβούλιο
της Μπολδόνια έλειωσε το μπρούντζινο άγαλμα του έφιππου Μουσολίνι και το ξα-
νάχυσε στο σχήμα ενός ευγενούς ζεύγους ανταρτών· η Γαλλία καθαγίασε τη μνή-
μη μιας ομόθυμης αντιπολίτευσης στο καθεστώς του Βισύ, ενώ η Αυστρία άρμεξε
ξεδιάντροπα τον τίτλο του πρώτου θύματος του Χίτλερ που της αναγνωρίστηκε
και ανήγειρε μνημεία προς τιμήν των αντιναζιστών «μαχητών για την ελευθερία
της Αυστρίας». Αυτοί ήταν οι ιδρυτικοί μύθοι μιας Ευρώπης απελευθερωμένης
από την ιστορία, μύθοι που απάλειφαν τις ενοχλητικές μνήμες και διαλαλούσαν
τον αναπότρεπτο θρίαμβο της ελευθερίας.

Για να διατηρηθεί ανέπαφο το αίσθημα της πολιτισμικής ανωτερότητας της
Ευρώπης, έπρεπε επίσης να χαράζονται διαρκώς νέα ιδεατά σύνορα. Η αυτοαπο-
καλούμενη «Ευρωπαϊκή Κοινότητα» αγνόησε σιωπηρά τη μισή ήπειρο: η μετα-
πολεμική Ευρώπη εξισώθηκε με τη Δύση. Οι θορυβημένοι Ανατολικοευρωπαίοι
έπεισαν τους εαυτούς τους ότι ανήκουν στην «κεντρική Ευρώπη» έτσι ώστε να
κρατηθούν μακριά από τους βάρβαρους. Η συνήθεια αυτή συνεχίζεται και σή-
μερα: ένας κορυφαίος Βρετανός ιστορικός περιέγραψε πρόσφατα τον πόλεμο
της Βοσνίας σαν «μια πρωτόγονη σύγκρουση μεταξύ φυλών, που μόνο οι αν-
θρωπολόγοι μπορούν να την κατανοήσουν», προτιμώντας να θεωρήσει τη Γιου-
γκοσλαβία κομμάτι του βάρβαρου Τρίτου Κόσμου παρά να δεχτεί ότι και η ίδια
η σύγχρονη Ευρώπη ίσως έχει το μίasma. Φαίνεται πως ο φονικός απολογισμός
του εικοστού αιώνα δεν άρκεσε για να μειώσει την ικανότητα των Ευρωπαίων
να βουκαλίζονται⁵.

Η δική μου γεωγραφική αντίληψη για την Ευρώπη και τα όριά της είναι κατά
βάση πραγματιστική. Το παρόν βιβλίο ασχολείται με τα γεγονότα και τους αγώνες
που έλαβαν χώρα στο εσωτερικό της Ευρώπης, και όχι με τη θέση της Ευρώπης
μέσα στον κόσμο. Αλλά βέβαια δεν μπορεί να εξετάσει κανείς τις ηπειρωτικές φι-
λοδοξίες του Χίτλερ αν δεν τις δει μέσα στο πλαίσιο του υπερπόντιου ευρωπαϊκού
ιμπεριαλισμού, ούτε να περιγράψει τον Ψυχρό Πόλεμο χωρίς να κάνει αναφορά
στις Ηνωμένες Πολιτείες. Η Σοβιετική Ένωση –ως η μεγάλη ευρασιατική δύναμη–
βρίσκεται και μέσα και έξω από την ευρωπαϊκή ιστορία σε διαφορετικές στιγμές.
Άρα έχουμε να κάνουμε εδώ με μια Ευρώπη που τα σύνορά της –όπως ακριβώς
και στην πραγματικότητα– είναι πορώδη και εύπλαστα. Η ανατολική Ευρώπη δεν
βαραίνει στην όλη ιστορία λιγότερο από τη Δύση, ούτε τα Βαλκάνια λιγότερο από
τη Σκανδιναβία.

Όπως πάντα, τα γεωγραφικά ζητήματα κρύβουν πίσω τους επιχειρήματα που
έχουν να κάνουν με την πολιτική, τη θρησκεία και την κουλτούρα, και όσοι λα-
χταρούν να αποδείξουν την ενότητα της Ευρώπης δεν θα βρουν τον αγνωστικισμό
μου διόλου ικανοποιητικό. Όμως αυτός ανταποκρίνεται απλώς στην αβεβαιότητα

που περιβάλλει την ίδια την έννοια της Ευρώπης στις μέρες μας. Στο κάτω-κάτω, ο φασισμός ήταν η πιο ευρωκεντρική από τις τρεις μεγάλες ιδεολογίες, πολύ περισσότερο απ' ό,τι ο κομμουνισμός ή η φιλελεύθερη δημοκρατία: ένα πιστεύω ταυτόχρονα αντιαμερικανικό και αντιμπολσεβικό είχε τουλάχιστον το προσόν της σαφήνειας. Σήμερα, μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, η σημασία της Ευρώπης για μας είναι πολύ πιο αόριστη: πρόκειται άραγε για ένα τμήμα της «Δύσης» (έννοια που έχει κι αυτή μια πεπαλαιωμένη χροιά), μια δυτική απόφυση της «Ευρασίας», είναι και τα δύο ή μήπως τίποτε απ' τα δύο; Η «Ευρώπη» της Ευρωπαϊκής Ένωσης μπορεί να είναι υπόσχεση ή πλάνη, αλλά πάντως όχι πραγματικότητα. Αν θέλουμε να πάρουμε στα σοβαρά τις διαρέσεις και τις αβεβαιότητες αυτής της ηπείρου –όπως προσπάθησα να κάνω εδώ–, θα πρέπει να εγκαταλείψουμε τη μεταφυσική, να παραιτηθούμε από την αναζήτηση μιας μυστηριώδους και ουσιαστικής «Ευρώπης», και να μελετήσουμε αντί γι' αυτό τη συνεχή διαπάλη για τον ορισμό της σημασίας της.

Τελικά, στην καρδιά αυτής της ιστορίας βρίσκεται το ζήτημα των αξιών – εκείνων που ώθησαν τους ανθρώπους να δράσουν, που διέπλασαν και μετασχημάτισαν τους θεσμούς, που καθοδήγησαν την πολιτική των κρατών και υποβάσταξαν τις κοινότητες, τις οικογένειες και τα άτομα. «Κάθε κοινωνική τάξη πραγμάτων αποτελεί μια από τις πιθανές λύσεις σ' ένα πρόβλημα που δεν είναι επιστημονικό αλλά ανθρώπινο, το πρόβλημα της κοινοτικής ζωής», έγραφε ο Γάλλος μελετητής Ραϋμόν Αρόν το 1954. «Άραγε οι Ευρωπαίοι είναι ακόμα ικανοί να ασκήσουν τη λεπτή τέχνη που απαιτούν οι φιλελεύθερες κοινότητες; Έχουν διατηρήσει το δικό τους σύστημα αξιών;» Το «πρόβλημα της κοινοτικής ζωής», που εγείρει ο Αρόν, είναι ίσως η κεντρική ιδέα αυτού του βιβλίου. Πρέπει όμως να αναρωτηθούμε, ενάντια στον Αρόν: ποιο ήταν για την Ευρώπη αυτό το «δικό της σύστημα αξιών»; Ο φιλελευθερισμός ήταν μονάχα ένα τέτοιο, μα υπήρχαν κι άλλα. Ο εικοστός αιώνας της Ευρώπης είναι η ιστορία της σύγκρουσής τους⁶.

Άντλησα από τα έργα πολλών άλλων μελετητών, προς τους οποίους έχω το μεγαλύτερο χρέος. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στους θεσμούς και στα πρόσωπα που με στήριξαν σε καιρούς χαλεπούς για τα βρετανικά πανεπιστήμια. Αυτό το βιβλίο αναδύθηκε μέσ' από το ιδιαίτερα ζωογόνο περιβάλλον του Πανεπιστημίου του Σάσσεξ, και θα ήθελα να ευχαριστήσω τους φοιτητές μου και τους συναδέλφους μου στη Σχολή Ευρωπαϊκών Σπουδών, καθώς και τις θεματικές ομάδες Ιστορίας και Διεθνών Σχέσεων, για τη βοήθειά τους – ιδίως τον αείμνηστο Christopher Thorne και τους Alasdair Smith, Nigel Llewellyn, Rod Kedward, John Röhl και Pat Thane.

Ευχαριστώ επίσης τον Bob Connor, τον Kent Mullikin και το προσωπικό του Εθνικού Κέντρου Ανθρωπίνων Επιστημών στη Βόρεια Καρολίνα, που μου έδωσαν την ευκαιρία να ξεκινήσω αυτό το έργο, καθώς και το Ίδρυμα Annenberg, που έκανε δυνατή την παραμονή μου εκεί για ένα χρόνο. Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στον Δημήτρη Γόντικα και στο Πρόγραμμα Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Πρίνστον για τη συνεχή τους υποστήριξη, στο προσωπικό του Institut für

die Wissenschaften vom Menschen της Βιέννης, που μου επέτρεψε να τελειώσω το βιβλίο μέσα σ' ένα τόσο ήρεμο περιβάλλον, και στη Βαρβάρα Πολίτη και τον Walter Lummerding για την πραγματικά εξαιρετική φιλοξενία τους. Μέρος αυτού του υλικού δημοσιεύτηκε αρχικά στο *Daedalus* και στο *Diplomacy and Statecraft*. Ευχαριστώ τους εκδότες αυτών των περιοδικών για την άδειά τους να το χρησιμοποιήσω εδώ.

Η Deb Burnstone μου έδωσε αρκετή αυτοπεποίθηση γι' αυτό το έργο από την πρώτη στιγμή. Αυτή, ο Νίκος Αλιβιζάτος, ο Bruce Graham, ο Dave Mazower, ο Michael Pinnock, ο Gyan Prakash, η Pat Thane, ο John Thompson και η Johanna Weber μου έδωσαν κουράγιο και στήριξη και πρότειναν πολλές βελτιώσεις. Οι αναμνήσεις του πατέρα μου από τη δεκαετία του 1940 με βοήθησαν πολύ. Ο Peter Mandler στάθηκε πολύτιμος σύντροφος από κάθε άποψη, βεβαίως και διανοητική. Ο Steve Kotkin καταλάβαινε τι ήθελα να πω πριν από μένα, και με παρότρυνε να το εκφράσω. Τους ευχαριστώ όλους από καρδιάς. Αφιερώνω αυτό το βιβλίο στη Ruth Shaffer, τη μοναδική αυτή γιαγιά, και στην ακριβή μνήμη του παππού, της Frouma και του Max. Η ιστορία του εικοστού αιώνα της Ευρώπης είναι και δική τους ιστορία.